

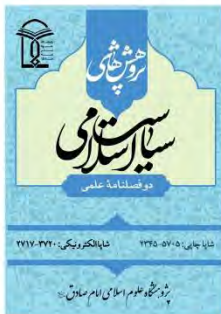
Imam Sadiq Research Institute
for Islamic Sciences

Research Institute for Political
and Defence Studies

P. ISSN: 2945-5708 & E. ISSN: 2717-3720

Website: <http://ipr.isri.ac.ir>

Volume: 13 ; Number: 27

The Role of the Seminary in the Progress and Excellence of the Islamic Revolution from the Perspective of the Leader of the Islamic Revolution

ailreza ostadian khani*

Doi: <https://doi.org/10.22034/ipr.2025.476945.2174>

Receipt: 2024/12/04 - Accepted: 2025/02/06

(147-175)

Abstract:

An important question that has occupied the minds of many seminary managers and planners is that from the perspective of Ayatollah Khamenei, how can the seminary play a role in preserving and strengthening the Islamic Revolution? Ayatollah Khamenei, the Leader of the Islamic Revolution, has always emphasized the importance of the role of the seminary in relation to the Islamic Revolution. Analyzing his speeches and views on the role of the seminary in preserving and advancing the Islamic Revolution can help identify key and pivotal solutions in this regard. The method used in this research is content analysis. The research findings, such as the necessity of recognizing the important position of the seminary and the unique historical opportunity of the Islamic Revolution, discourse-building, Islamization of the humanities, strengthening the seats of government jurisprudence and assisting in legislation, responding to doubts, educating and training human resources, active presence in political and social arenas, providing religious and religious solutions for current issues in society, increasing insight, etc., indicate that from the perspective of the Leader of the Revolution, it is essential for the seminaries to play a role in preserving and excelling the Islamic Revolution in two major axes: scientific-theoretical and executive-operational.

Keywords: seminary, Islamic Revolution, clergy, scientific-theoretical, executive-operational, progress, excellence.

*. PhD student in Islamic Revolution, Islamic Education University, Qom, Iran. Ostad1363@gmail.com.

پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق
پژوهشگاه مصلحت‌مطالعات سیاسی و دفاعی
P. ISSN: 2345-5705 & E. ISSN: 2717-3720
نشانی پانگه نشریه: <http://ipr.isri.ac.ir>
سال سیزدهم، شماره بیست و هشتم

نقش حوزه علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی از منظر رهبر انقلاب اسلامی داماد

علیرضا استادیان‌خانی*

Doi: 10.22034/ipr.2025.476945.2174

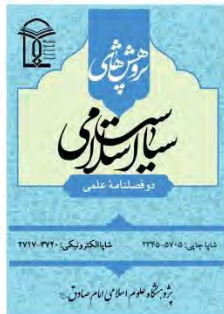
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۴ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۸
(۱۴۷-۱۷۵)

چکیده

سؤال مهمی که ذهن بسیاری از مدیران و برنامه‌ریزان حوزوی را به خود مشغول کرده این است که از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، حوزه علمیه چگونه می‌تواند در حفظ و تقویت انقلاب اسلامی نقش‌آفرینی کند؟ آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر انقلاب اسلامی، همواره بر اهمیت نقش‌آفرینی حوزه علمیه در نسبت با انقلاب اسلامی تأکید داشته‌اند. تحلیل سخنان و دیدگاه‌های ایشان درباره نقش حوزه علمیه در حفظ و اعتلای انقلاب اسلامی می‌تواند به شناسایی راهکارهای کلیدی و محوری در این زمینه کمک کند. روش به‌کاررفته در این پژوهش، تحلیل مضمون است. یافته‌های پژوهش همچون ضرورت شناخت جایگاه خطیر حوزه علمیه و فرصت بی‌نظیر تاریخی انقلاب اسلامی، گفتمان‌سازی، اسلامی‌سازی علوم انسانی، تقویت کرسی‌های فقه حکومتی و کمک به قانون‌گذاری، پاسخگویی به شبهات، آموزش و تربیت نیروی انسانی، حضور فعال در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی، ارائه راهکارهای دینی و شرعی برای مسائل روز جامعه، بصیرت‌افزایی و... حکایت از این دارند که از منظر رهبر انقلاب ضروری است حوزه‌های علمیه در جهت حفظ و تعالی انقلاب اسلامی در دو محور کلان علمی - نظری و اجرایی - عملیاتی نقش‌آفرینی کنند.

واژگان کلیدی: حوزه علمیه، انقلاب اسلامی، روحانیت، علمی - نظری، اجرایی - عملیاتی، پیشرفت، تعالی.

* دانش‌آموخته دکتری انقلاب اسلامی،
دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
Ostad1363@gmail.com

۱. مقدمه

حوزه علمیه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز علمی و دینی شیعه، شایسته مطالعه در نسبت با انقلاب اسلامی به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین پدیده‌های معرفتی، سیاسی و فرهنگی جهان معاصر است. با گذشت بیش از چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی، ضرورت بررسی و تحلیل نقش و راهبردهای این نهاد دینی در حفظ و اعتلای انقلاب بیش‌ازپیش احساس می‌شود. از سوی دیگر، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر انقلاب اسلامی، همواره به اهمیت و جایگاه حوزه علمیه در پاسداری از ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی تأکید داشته‌اند و با تبیین واژه «حوزه انقلابی» و تأکید بر نقش مادری حوزه برای انقلاب اسلامی و تبیین کارکردهای لازم حوزه در نسبت با انقلاب اسلامی همچون تولید فکر، نصیح، ارشاد و... خواستار ارتقای مشارکت حوزه علمیه در تعالی انقلاب اسلامی و فرایند اسلامی سازی نظام شده‌اند.

در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، انقلاب اسلامی حاصل و خروجی حوزه علمیه بوده و باید حامی و ناصح آن بوده و تا مرحله کمال او را پشتیبانی و حمایت کند. در این اندیشه، انقلاب اسلامی در مسیر تکامل حوزه‌های علمیه در بعد کنشگری سیاسی فعال است و انقلاب نیز در قبال این فرزند خویش، وظیفه حفظ و حراست و نگهداری و تقویت دارد.

این مقاله با هدف شناسایی و تحلیل نقش حوزه علمیه در پیشرفت و اعتلای انقلاب اسلامی از منظر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای تدوین شده است. سؤال اصلی این است که از دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی، حوزه علمیه چگونه می‌تواند در حفظ و تقویت انقلاب اسلامی نقش‌آفرینی کند؟ به‌عبارت‌دیگر، چه راهبردها و نقش‌هایی از سخنان و رهنمودهای ایشان برای ارتقای نقش حوزه علمیه در این زمینه استخراج می‌شود؟

برای پاسخ به این سؤال، از روش تحلیل مضمون به‌عنوان یک روش کیفی استفاده شده است تا بتوان مضامین اصلی و کلیدی سخنان حضرت آیت‌الله خامنه‌ای را در این زمینه شناسایی و بررسی کرد. این تحلیل می‌تواند به تدوین نقش‌های مؤثر و کارآمد برای حوزه علمیه در راستای پیشرفت و ارتقای انقلاب اسلامی کمک کند و به‌عنوان یک نقشه راه برای برنامه‌ریزی‌های آتی این نهاد دینی مورد استفاده قرار گیرد.

از آنجاکه در منظومه فکری رهبر انقلاب، نگاهی جامع و حداکثری در نسبت حوزه علمیه با انقلاب اسلامی را شاهد هستیم، فرضیه این پژوهش این است که در منظومه فکری رهبر انقلاب اسلامی، حوزه علمیه باید نقش حداکثری در نسبت با انقلاب اسلامی ایفاء کند. بر این اساس حوزه علمیه دو نقش اساسی در انقلاب اسلامی دارد که عبارت است از تولید معرفت علمی و کنش مناسب در عرصه‌های مختلف که در صورت تمهید و اقدام مناسب حوزه علمیه این هدف محقق خواهد شد.

۲- مفهوم‌شناسی

برای بررسی نقش حوزه علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی از منظر رهبر انقلاب اسلامی، ابتدا باید به تعریف مفاهیم، نقش، حوزه علمیه، تعالی، انقلاب اسلامی پرداخت.

۲-۱- نقش

نقش شامل نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتاری است که از سوی جامعه به فرد یا افرادی که پایگاه اجتماعی خاص را اشغال می‌کنند داده می‌شود (کوزر؛ روزنبرگ، ۱۹۱۳: ۳۳). در برداشت کارکردگرایانه، نقش اجتماعی متشکل از هنجارهایی است که کنش یا موقعیت یا کارکردی خاص که یک فرد یا گروه در یک جمع دارند از آن تبعیت می‌نماید، تعریف می‌شود (روشه، ۱۳۷۰: ۴۵). منظور ما در این پژوهش از نقش حوزه علمیه، جایگاه، مسئولیت‌ها و وظایفی است که حوزه علمیه در قبال انقلاب اسلامی بر عهده دارد.

۲-۲- حوزه علمیه

در لغت و ادبیات عرب، حوزه به معنای ناحیه، مجتمع و مکان ثقل است. «حوزه» یا «حوزه‌های علمیه» اصطلاحی رایج در جهان به خصوص نزد شیعیان به معنای مرکز آموزش و تحصیل علوم دینی و به اصطلاح دانشگاهی برای آموزش و فراگیری علوم دینی و سنتی که با در اختیار داشتن گنجینه به یادگار مانده از خاندان نبوت، فرهنگ غنی‌ای را در زمینه‌های علمی، اجتماعی و بعضاً سیاسی از خود به یادگار گذارده است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۹، ج ۶: ۵۴۹).

منظور ما از واژه حوزه علمیه در این تحقیق، مفهوم عام از حوزه علمیه (مدارس و مراکز

متعلق به حوزه های علمیه قم، مشهد، تهران و... و شامل تمامی ابعاد ساختاری و نهادی حوزه است که این مفهوم شامل مراجع، اساتید حوزه علمیه، طلاب، مدیران مرکز مدیریت، مراکز وابسته یا پیرامون حوزه یا پژوهشگاه‌ها و مراکزی می‌شود که دارای اهداف دینی و نیروی انسانی طلبه است.

۲-۳- انقلاب اسلامی

انقلاب از «قلب» به معنی دگرگونی، زیرورو شدن، تحول و تغییر است (معین، ۱۳۶۰، ج ۱: ۸۲). از منظر آیت الله خامنه‌ای، انقلاب فراتر از تغییرات معمولی بوده و شامل تحولات عمیق فکری و عملی در ساحت‌های مختلف جامعه است که انقلاب اسلامی یک مدل منحصر به فرد و غیر تقلیدی از ایسم‌ها و مکتب‌های فکری و جنبش‌های سیاسی غرب و شرق است. «انقلاب، یک تحول بنیادین بر اساس یک سلسله ارزش‌هاست و یک حرکت به جلو محسوب می‌شود. آنچه در کشور ما واقع شد، انقلاب اسلامی است که تحوّل عظیمی در ارکان سیاسی و اقتصادی و فرهنگی جامعه و یک حرکت به جلو و یک اقدام به سمت پیشرفت این کشور و این ملت بود. البته در نظامی که بر اساس انقلاب به وجود آمد، ما از شرق و غرب الگو نگرفتیم» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۹/۰۲/۲۳).

۲-۴- تعالی

تعالی و اعتلا در معنای لغوی به معنای برتر شدن است؛ اعتلا از ماده (ع ل و) مصدر از باب افتعال است. کلمه اعتلا دارای مترادف‌هایی همچون تعالی، تکامل، استمرار و رشد است. از نظر استاد مرتضی مطهری، در مفهوم تکامل، تعالی وجود دارد (مطهری، ۱۳۶۷: ۲۷۶).

۳- پیشینه پژوهش

بررسی دقیق و عمیق دیدگاه‌های رهبر انقلاب اسلامی درباره چگونگی نقش‌آفرینی حوزه علمیه در حوزه تعالی و پیشرفت انقلاب اسلامی، هنوز به‌طور جامع و نظام‌مند انجام نشده است. تحقیقات گذشته پیرامون نسبت حوزه با انقلاب اسلامی عمدتاً بر نقش تاریخی و اجتماعی حوزه‌های علمیه در انقلاب اسلامی و یا انبوه تک‌نگاری‌ها درباره زندگینامه و

مبارزات عالمان دینی در اصل پیروزی انقلاب اسلامی، تمرکز داشته است که می‌توان به نهضت روحانیون ایران (ر.ک. رجبی دوانی، ۱۳۹۴) سه سال ستیز مرجعیت شیعه در ایران (ر.ک. حسینیان، ۱۳۹۰) اشاره کرد.

برخی آثار دیگر به جمع‌بندی و ساماندهی و تبویب بیانات رهبر انقلاب بدون یک روش پژوهش منسجم پرداخته‌اند که می‌توان کتبی همچون «منشور حوزه و روحانیت از منظر رهبر معظم انقلاب» (ر.ک. خراسانی، ۱۳۹۷)، «حوزه و روحانیت؛ در آیین ره‌نمودهای مقام معظم رهبری» (ر.ک. نشر آثار دفتر رهبر انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵)، «حوزه و روحانیت» برگرفته از بیانات حضرت آیت‌الله سید علی خامنه‌ای (ر.ک. صلح میرزایی، ۱۳۹۰) را نام برد که تک‌متغیر بوده و متمرکز بر خود حوزه علمیه هستند که البته در جای خویش کتب ارزنده‌ای هستند.

کتاب «وظایف متقابل حوزه و نظام اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری» (ر.ک. مؤسسه فرهنگی و آلاء منتظر، ۱۳۹۱) اگرچه در حوزه مطالعات مروری ارزشمند است؛ اما تحلیل دقیق چگونگی نقش‌های این نهاد از منظر آیت‌الله خامنه‌ای با استفاده از روش‌های کیفی نظیر «تحلیل مضمون» مورد توجه قرار نگرفته است. همچنین رساله دکتری نویسنده با عنوان بررسی «نقش حوزه علمیه قم در حفظ و تعالی انقلاب اسلامی» (ر.ک. استادیان خانی، ۱۴۰۲) تحقیقی توصیفی-تحلیلی است که بر نظرات و بیانات یک اندیشمند معین متمرکز نشده است و موضوع مقاله پیش‌رو جزء پیشنهادهای پژوهشی آن پایان‌نامه بوده است.

رساله دکتری «مقایسه نقش کارکردی روحانیت در نهضت مشروطه و انقلاب اسلامی و ترسیم چشم‌انداز آینده» (وکیلی، ۱۳۹۴) از منظر امام خمینی به این مسئله عمدتاً معطوف به بررسی تاریخ گذشته پرداخته است. کتاب «مناسبات روحانیت و دولت در ایران معاصر (با رویکرد جامعه‌شناسی سیاسی)» (مظفری، ۱۳۸۸)، مقاله «حوزه علمیه، نظام اسلامی و حضور روحانیت در عرصه سیاست» (کرم‌اللهی، ۱۳۹۳) و مقاله «روحانیت و قدرت سیاسی در تجربه جمهوری اسلامی» (ذوعلم، ۱۳۸۴) از آثار نزدیک به این موضوع است.

که البته از حیث ناظر به آینده بودن و بررسی چگونگی نقش آفرینی و محوریت اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای با مقاله پیش رو، تفاوت جدی دارد. درباره نوآوری این مقاله، می‌توان گفت استفاده از روش تحلیل مضمون در این پژوهش، به استخراج و تفسیر عمیق مضامین کلیدی در سخنان رهبر معظم انقلاب در باره حوزه علمیه و نقش آن در انقلاب اسلامی کمک می‌کند که این روش، امکان دستیابی به دیدگاه‌های بنیادین ایشان در خصوص چگونگی حفظ و تقویت انقلاب از طریق نهاد حوزه را فراهم می‌آورد.

۴- چهارچوب نظری

بحث و بررسی پیرامون نقش آفرینی حوزه‌های علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی به عنوان نهادی علمی و نرم‌افزاری فکری برای هدایت و اداره جامعه دینی، مستلزم بازگشت به مبانی فکری در ساحت طبقه‌بندی علوم است. طبقه‌بندی علوم در جهان اسلام که با کندی و سپس فارابی آغاز شد، ریشه در طبقه‌بندی دانش نزد ارسطو دارد. ارسطو علوم را به علوم نظری و عملی تقسیم می‌کند (سجادی، ۱۳۷۵: ۴۳۰). ملاصدرا هم حکمت را بر دو قسم نظری و عملی می‌داند و ضمن تعریف هر یک، به برتری حکمت نظری بر عملی حکم داده است (حقیقت، ۱۳۸۳: ۲۸).

امام خمینی علیه السلام مانند بسیاری از حکما به عقل نظری و عقل عملی می‌پردازد و تعریف خاصی از آن دو ارائه می‌کند و در تقریرات فلسفه، بیان داشته‌اند: «گفته‌اند: برای انسان یک عقل نظری است که آن ادراک است و یک عقل عملی است که کارهای معقوله را عملی می‌کند» (امام خمینی، ۱۳۸۱، ج ۳: ۳۴۱).

با بررسی منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای می‌توان همین نظریه دووجهی معرفتی-نظری، رفتاری- عملیاتی را مشاهده کرد. ایشان در قبال وظایف حوزه علمیه به‌صراحت بر هر دو بعد معرفت و تحقق تأکید داشته‌اند: «حوزه‌های علمیه، مرکز تعلیم اسلام‌اند. اسلام فقط معرفت نیست، تعهد به عمل و تحقق احکام اسلام هم جزو اسلام است؛ یعنی یک وقت هست که ما اسلام را - که می‌خواهیم در حوزه یاد بگیریم - فقط عبارت می‌دانیم از

اصول و فروع و اخلاق و همین‌هایی که هست - [که] واقعیت هم همین است؛ [یعنی] اصول دین، فروع دین، ارزش‌های اخلاقی، سبک زندگی، آئین حکمرانی، این‌ها همه جزو اسلام و جزو معارف اسلامی است - خب این‌ها را باید برویم در حوزه علمیه یاد بگیریم. لکن این [برداشت] درست نیست؛ این بخشی از کار حوزه‌های علمیه است؛ چرا؟ چون این بخشی از اسلام است؛ بخش دیگر اسلام عبارت است از محقق کردن این حقایق در متن جامعه، در متن زندگی مردم، یعنی هدایت؛ این بخشی از اسلام است دیگر. اسلام فقط توحید به معنای علم توحید با همان عمق و معرفت عرفانی و فلسفی و [مانند] این‌ها نیست، بلکه اسلام عبارت است از استقرار توحید در جامعه؛ یعنی جامعه موحد بشود؛ این هم جزو اسلام است» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۸/۲/۱۸).

ایشان در تثبیت این رهیافت به روایت «الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» (صدوق، ۱۳۷۶: ۶۰) آیه «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵) آیه «وَكَانَ مِنْ نَبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۴۶) «قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ» (توبه: ۱۲۳) یا «الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (نساء: ۷۶) «ما أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ» (نساء: ۶۴) استدلال کرده و نتیجه گرفته‌اند: «بخشی از اسلام عبارت است از معارف اسلامی که این معارف شامل عقلیات و نقلیات و ارزش‌های اخلاقی و بیان سبک زندگی و شیوه حکومت است؛ و همه‌ی این‌ها جزو معارف اسلامی است که دانستن این‌ها لازم است. این بخشی از اسلام است؛ بخشی از اسلام هم عبارت است از تحقق این‌ها در خارج؛ یعنی توحید محقق بشود در خارج، نبوت به معنای در رأس جامعه بودن تحقق پیدا کند» (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۸/۲/۱۸).

در این پژوهش، حوزه علمیه به مثابه یک نهاد علمی و دارای هویت عقلی موردنظر قرار گرفته و نقش و فعالیت‌های صادر از حوزه علمیه که همگی متأثر از علم و دانش است در نسبت با نیازهای انقلاب اسلامی در ساحت پیشرفت و تعالی، از حیث نظری و عملی مورد تقسیم‌بندی قرار گرفته است.

۵- روش پژوهش

تحلیل مضمون، روشی جهت شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متکثر را به داده‌هایی تفصیلی تبدیل می‌کند. تحلیل مضمون، روش کیفی خاصی نیست؛ بلکه یک فرایند است که در بیشتر روش‌های کیفی می‌تواند استفاده شود (Boyatzis, 1998:29).

روش پژوهش حاضر، کیفی و به طور ویژه (مطالعه موردی کیفی) است، روشی که امکان بررسی عمیق موضوع و کشف ابعاد پنهان را فراهم می‌آورد. هدف از انجام این پژوهش، تدوین و ارائه نقش حوزه علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی مبتنی بر بیانات مقام معظم رهبری دامنه‌العلوه، به عنوان نقشه راه است. در این پژوهش با محوریت بیانات رهبر انقلاب اسلامی، با روش تحلیل مضمون و تشکیل شبکه مضامین پس از احصای مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر، به نقش حوزه علمیه در پیشرفت انقلاب پرداخته می‌شود.

در روش تحلیل مضمون، مضامین یا الگوهای داده‌ها را می‌توان به روش استقرایی (مبتنی بر داده) و روش قیاسی (مبتنی بر نظریه) شناخت. در روش قیاسی مثل این تحقیق که دارای چهارچوب نظری است، مضامین یا الگوهای داده‌ها بر اساس گرایش و سلیقه نظری یا تحلیلی محقق به موضوع صورت می‌پذیرد. در این روش، پژوهشگر، کدها را بر اساس چارچوب نظریه مشخص انتخاب کرده و شاخص‌ها و شواهدی را که با این نظریه، حمایت می‌شوند شناسایی کرده و کدگذاری می‌کند. کدهای مرتبط با هر مضمون نیز از مؤلفه‌ها و فرضیات نظریه مختار اخذ می‌گردد. ادبیات نظری، درک مناسبی برای شناخت مضامین فراهم می‌کند. کدهایی را که محققان دیگر به کار برده‌اند و خروجی تحقیقات آن‌ها، به توسعه کدها در روش مبتنی بر تحقیقات گذشته، مستقیم کمک می‌کند (Boyatzis, 1998:37).

روش تجزیه و تحلیل در این پژوهش به این صورت است که پس از مطالعه و مبنا قرار دادن متن بیانات رهبر انقلاب اسلامی دامنه‌العلوه طی سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۴۰۲ و جستجو بر اساس کلیدواژه‌های حوزه علمیه، علما و روحانیون، طلاب، فضلالی حوزه علمیه، مبلغان،

جامعه مدرسین، شورای عالی حوزه، حوزه انقلابی، انقلاب اسلامی، فقه حکومتی، نظام اسلامی در پایگاه اینترنتی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای و همچنین مراجعه به نرم‌افزار «حوزه و روحانیت» (ر.ک. آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۹) که مشتمل بر متن کامل بیش از ۱۲۰ بیانات منتشره و غیر منتشره و پیام‌های معظم‌له از سال ۱۳۶۸ تا سال ۱۳۹۰ پیرامون حوزه علمیه است، تلاش شد تا قسمت‌های کلیدی و مهم مرتبط با (متغیر مستقل: نقش حوزه علمیه و وابسته: پیشرفت و اعتلای انقلاب اسلامی)، استخراج گردد. فهرست طولانی از کدهای مختلف به دست آمده در قالب مضامین مرتب شدند؛ بنابراین با مطالعه مکرر و ثبت ایده‌های اولیه، تلاش گردید تا چند کد معنادار در ذیل یک مضمون پایه قرار گیرد. لازم به ذکر است که استخراج مضامین پایه‌ای از بیانات رهبر انقلاب اسلامی به علت کمیت بالای آن، اگرچه فرایند کدگذاری را طولانی و حجم زیادی را به خود اختصاص داد، اما در متن این مقاله (در جدول شماره یک) فقط به عنوان نمونه ذکر شده است.

سپس بر اساس ارتباط معنایی و مفهومی بین مضامین پایه و با مطالعه و بررسی عمیق رابطه بین آن‌ها، مضامین سازمان‌دهنده شکل گرفت و با دسته‌بندی مفهومی مضامین سازمان‌دهنده و داده‌های حاصل از روش تحلیل مضمون، شبکه مضامین ترسیم گردید (AttrideStirling, 2001: 405).

پایایی^۱ در این مقاله جهت افزایش اطمینان از نتایج تحقیق، به چندین روش کلیدی انجام شد:

۱- تأکید بر شفافیت در مراحل تحلیل: فرآیند کدگذاری به طور دقیق و شفاف توضیح داده شد و نحوه استخراج مضامین اولیه و چگونگی ترکیب و ادغام آن‌ها تشریح شد که این امکان را ایجاد می‌کند که سایر پژوهشگران همین مسیر را بتوانند طی کنند.

۲- مستندسازی تصمیمات تحلیل: تصمیمات کلیدی که در طول تحلیل گرفته شد، به طور کامل ثبت شده تا امکان بازبینی و ارزیابی مجدد وجود داشته باشد. همچنین با بازبینی مکرر داده‌ها، بازگشت به داده‌ها، انجام شد تا از همخوانی نتایج با داده‌های اصلی

اطمینان حاصل شود.

۳- مراجعه به همکاران^۱: چگونگی کدگذاری و فرایند آن و نتایج و خروجی پژوهش به همکاران علمی، صاحب نظران عرصه مطالعات حوزه و روحانیت و اساتید فن ارائه شد و نظرات و انتقادات آن‌ها دریافت شد که این کار به شناسایی نقاط ضعف و افزایش دقت تحلیل کمک کرد و برخی عبارت و مفاهیم را سنجیده‌تر و جانمایی را حرفه‌ای‌تر کرد.

۶- یافته‌های پژوهش

اگر از پیشرفت و اعتلای انقلاب اسلامی سخن می‌گوییم، این هدف ناگزیر باید متکی و مبتنی بر نقش آفرینی نهادهای اثرگذاری همچون حوزه علمیه باشد. این هدف مهم و ضرورت درهم تنیدگی رسالت حوزه‌های علمیه با رفع نیازهای نظام اسلامی و کمک در تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی در عرصه‌های گوناگون، تاکنون پارها از سوی رهبر انقلاب اسلامی در طول سال‌های مختلف، برشمرده شده است.

ما در این مقاله در ابتدا داده‌های اولیه خود را از بیانات رهبر انقلاب اسلامی استخراج کرده و یک قالب مضمونی را ساختار داده ایم. سپس آن‌ها را در شبکه مضامین به هم ارتباط داده و بر این اساس ساختار پژوهش خود را پایه‌ریزی کرده ایم.

جدول شماره ۱: نمونه متون اولیه استفاده شده در تحلیل در بخش مضامین پایه

مضامین پایه	شواهد (متن بیانات رهبر انقلاب اسلامی)
<ul style="list-style-type: none"> - حوزه نمی‌تواند سکولار باشد - مسلط شدن به علم و دانش 	<p>حوزه‌های علمیه نمی‌توانند سکولار باشند. اینکه ما به مسائل نظام کار نداریم، به مسائل حکومت کار نداریم، این سکولاریسم است... باید مایه پیدا کنید. اگر مایه پیدا کردید، آن وقت می‌توانید در منصب و جایگاهی مثل جایگاه امام بزرگ عالی‌مقام، این حرکت عظیم را انجام دهید (۱۳۹۱/۰۷/۱۹).</p>
<ul style="list-style-type: none"> - احساس مسئولیت در مقابل تهاجم فرهنگی 	<p>عناصر فرهنگی جامعه باید بدانند که امروز دشمن، بیشترین همت خود را روی تهاجم فرهنگی گذاشته است... احساس کنید که امروز، سرباز این قضیه شما هستید و بدانید که چگونه دفاع خواهید کرد و چه کاری انجام خواهید داد</p>

<p>(۱۳۶۹/۰۲/۱۲).</p>	
<p>تقویت ایمان دینی، تأمین نیازهای فکری و استفهام‌های نسل جوان است؛ که این عمدتاً متوجه به روحانیت و حوزه‌های علمیه است. دائماً شبیهه القاء می‌کنند؛ باید به‌طور دائم و به‌روز پاسخ شبیهه‌ها را داد (۱۳۸۹/۰۷/۲۷).</p>	<p>- تقویت ایمان دینی مردم - تأمین نیازهای فکری - تأمین پاسخ سؤالات جوانان - پاسخگویی به شبهات</p>
<p>حوزه علمیه قاعده نظام جمهوری اسلامی است و همه‌چیز روی این قاعده بنا شده و دوام خواهد یافت... استحکام این قاعده، با تضمین سه عنصر اصلی امکان‌پذیر است... اولین عنصر، فقه است... عنصر دوم، تهذیب و اخلاق است... عنصر سوم، آگاهی سیاسی است (۱۳۶۸/۰۳/۲۲).</p>	<p>- تجهیز حوزه به فقه - توجه به اخلاق - ضرورت آگاهی سیاسی</p>
<p>این نظام، در رأس خود کسی را می‌خواهد که پرورده این حوزه‌ها باشد. این همکاری و همگامی، باید به شکل صحیح آن باشد (۱۳۷۴/۰۹/۱۶).</p>	<p>- تربیت رهبر</p>
<p>هر فرد مؤمنی وظیفه دارد از آن دستگاه سیاسی که اسلام را ترویج و احکام آن را پیاده می‌کند، حمایت کند. مگر عالم دین می‌تواند نسبت به حکومت اسلامی بی‌اعتنا بماند؟! (۱۳۷۴/۰۹/۱۶).</p>	<p>- حمایت و پشتیبانی از نظام اسلامی</p>
<p>در قم باید درس‌های خارج استدلالی قوی‌ای مخصوص فقه حکومتی وجود داشته باشد تا مسائل جدید حکومتی و چالش‌هایی را که بر سر راه حکومت قرار می‌گیرد و مسائل نوبه‌نو را که هی برای ما دارد پیش می‌آید، از لحاظ فقهی مشخص کنند، روشن کنند، بحث کنند، بحث‌های متین فقهی انجام بگیرد (۱۳۹۰/۰۶/۱۷).</p>	<p>- راه‌اندازی کرسی‌های درس خارج فقه حکومتی - روشن کردن فقهی حکم مسائل نو</p>
<p>اولویت حوزه‌ها تبلیغ است (۱۴۰۲/۰۴/۲۱).</p>	<p>- اولویت قرار گرفتن تبلیغ</p>
<p>امروز هم که بحمدالله نظام اسلامی به وجود آمده، تشکیل شده، ما منتظریم که دولت اسلامی به معنای واقعی و سپس جامعه اسلامی به معنای واقعی و سپس تمدن اسلامی به معنای حقیقی به وجود بیاید، حوزه علمیه مسئولیت‌های متناسب با این کار بزرگ را دارد، باید انجام بدهد. چه کار باید بکنید؟ باید بنشینید فکر کنید دیگر؛ این‌ها جزو آن موضوعات و مباحث</p>	<p>- کار فکری درباره چگونگی تحقق دولت، جامعه و تمدن اسلامی</p>

فکری شما است (۱۳۹۸/۰۲/۱۸).	
در حوزه باید از درگیرشدن با مسائل جناحی به شدت پرهیز شود (۱۳۷۰/۰۶/۳۱).	عدم دخالت در اختلافات جناحی
خطبۀ نماز جمعه باید مرکزی باشد برای تبیین محتوای قوی و منطق محکم و غنی برای مهم انقلاب، مثل مسئلۀ عدالت. مسئله حمایت از مستضعفان، مسئلۀ اتحاد دنیای اسلام... به مردم بصیرت بدهید (۱۴۰۱/۰۵/۰۵).	-تبیین منطق قوی برای مسائل انقلاب -بصیرت‌افزایی در جامعه
مراقب باشید که دسته‌بندی‌ها و جناح‌بندی‌های سیاسی در حوزه نفوذ و رشد نکنند (۱۳۷۰/۱۲/۰۱).	عدم انفعال از دسته‌بندی‌های سیاسی
هر یک‌نفری که بتواند با رایانه کار بکند یک رسانه است. می‌نشینند پخش می‌کنند شبهات را، حرف‌ها را، جوان‌های مؤمن را، جوان‌های سالم را گمراه می‌کنند... چه کسی باید مانع بشود از اقدام دشمن برای انحراف ذهن جوانان؟... جامعه علمی و مذهبی، یعنی روحانیت، اولین وظیفه‌اش این است (۱۳۹۵/۰۶/۱۶).	-پاسخ‌گویی به شبهات -جلوگیری از انحراف ذهن جوانان
حوزه علمیه باید کارخانه سازندگی انسان، فکر، کتاب، مطلب، مبلغ، مدرس، محقق، سیاستمدار و سازندگی رهبر باشد (۱۳۷۰/۱۱/۳۰).	-تولید فکر و کتاب -تربیت مبلغ -تربیت مدرس -تربیت محقق -تربیت سیاستمدار -تربیت رهبر
یکی از مصادیق مهم بصیرت همین است که انسان بداند امروز چه نیازی در جامعه وجود دارد (۱۳۹۵/۰۶/۱۶).	نیازشناسی
بصیرت یعنی تیزبین بودن و راه درست را شناختن... بایستی مراقبت کرد که انسان در شناخت راه درست اشتباه نکند؛ در غبارآلودگی فتنه‌ها بتواند راه را پیدا کند و بفهمد راه درست چیست؛ بصیرت به این معنا است (۱۳۹۹/۱۲/۲۱).	بصیرت داشتن
در زمینه‌های گوناگون، امروز نیاز وجود دارد؛ هم برای نظام اسلامی، هم در سطح کشور، هم در سطح جهان. تبیین معرفت‌شناسی اسلام، تفکر اقتصادی و سیاسی اسلام، مفاهیم فقهی و حقوقی‌ای که پایه‌های آن تفکر اقتصادی و سیاسی را	- تبیین معرفت‌شناسی اسلام - تولید تفکر اقتصادی - تولید تفکر سیاسی

اسلام	تشکیل می‌دهد (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
- فهم صحیح از استقلال حوزه	در اینجا هم مراقب باشید یک مغالطه دیگری به وجود نیاید؛ استقلال حوزه‌ها به معنای عدم حمایت نظام از حوزه و حوزه از نظام تلقی نشود... بعضی‌ها می‌خواهند به‌عنوان استقلال و به نام استقلال، رابطه حوزه را با نظام قطع کنند؛ این نمی‌شود (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
- ارائه نظام تعلیم و تربیت - تشریح به‌روز مفاهیم اخلاقی و معنوی	نظام تعلیم و تربیت، مفاهیم اخلاقی و معنوی، غیره، غیره، هم ه این‌ها باید دقیق، علمی، قانع‌کننده و ناظر به اندیشه‌های رایج جهان آماده و فراهم شود؛ این کار حوزه‌هاست (۱۳۸۹/۷/۲۹).
- دشمن‌شناسی - شناخت روش‌های دشمن	یکی از خطراتی که هر ملتی را تهدید می‌کند این است که دشمن خودش را نشناسد... هم دشمن را بشناسید، هم روش‌های دشمنی‌اش را بشناسید (۱۳۹۶/۰۷/۲۶).
- غایب نبودن در عرصه فلسفی دنیا - غایب نبودن در عرصه کلامی - پاسخگو کردن فقه در پدیده‌های روز - منفعل نبودن در مسائل فکری - پاسخگو بودن به نیازهای نو به نو	امروز حوزه نباید در صحنه‌های متعدد فلسفی و فقهی و کلامی در دنیا غائب باشد. این همه سؤال در دنیا و در مسائل گوناگون مطرح است؛ پاسخ حوزه چیست؟ نه باید غائب باشد، نه باید منفعل باشد؛ هر دو ضرر دارد. فکر نو لازم است، پاسخ به نیازهای نوبه‌نو لازم است که دارد مثل سیل در دنیا مطرح می‌شود؛ باید شما برایش جواب فراهم کنید (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
- حمایت از نظام اسلامی - نصیحت نسبت به نظام	نسبت روحانیت و حوزه‌های علمیه با نظام اسلامی، نسبت حمایت و نصیحت است... حمایت در کنار نصیحت، دفاع در کنار اصلاح (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
- آباد کردن مساجد	آباد کردن مساجد، زنده نگه‌داشتن مساجد، یکی از کارهای واجب است (۱۴۰۲/۰۴/۲۱).
- خدمت‌رسانی به مردم - کمک به مردم - حضور در عرصه خدمات	حضور طلاب در خدمات‌رسانی به مردم، مدرسه‌سازی، بیمارستان‌سازی، کمک به مردم هنگام حوادث و دیگر عرصه‌ها، نیروهای مردمی را نیز به صحنه می‌آورد و منشأ خدمات خواهد

اجتماعی	شد (۱۳۹۵/۰۲/۲۵).
- تأثیرگذار و حرکت‌کننده در مسیر وحدت حوزه و دانشگاه	روحانیون تا آنجا که می‌توانند ارتباط خود را با دانشگاه، مستمر و منظم کنند و نوع ارتباط نیز صحیح و متناسب با نیاز حوزه و دانشگاه باشد. (۱۳۷۳/۰۹/۲۷).
- مبارزه با خرافات	کسانی دارند روزبه‌روز خرافات جدیدی را وارد جامعه ما می‌کنند. مبارزه با خرافات را باید جدی بگیرید. این روش علمای ما بوده (۱۳۸۵/۰۸/۱۷).
- تربیت طلاب برای رفع نیازهای جامعه - تربیت قاضی	باید طلاب را برای نیازهای جامعه تربیت کنند. این جامعه احتیاج به قاضی دارد. باید دستگاهی در قم طلاب را به سمت تربیت قاضی سوق بدهد (۱۳۷۰/۰۶/۳۱).
- توسعه بینش انقلابی در حوزه	بینش انقلابی در قم بایستی توسعه پیدا کند، حرکت انقلابی باید توسعه پیدا کند (۱۳۹۴/۱۲/۲۵).
- توسعه حرکت انقلابی	حرکت انقلابی باید توسعه پیدا کند (۱۳۹۴/۱۲/۲۵).
- بی‌طرفی روحانیت موجب توقف دشمنی دشمن نمی‌شود - ضرورت بی‌طرف نمودن در مسائل چالشی ملی - فعال بودن در قبال حوادث جهانی	سکوت و بی‌طرفی علما و روحانیون و حوزه‌های علمیه به‌هیچ‌وجه نمی‌تواند دشمنی دشمن را متوقف کند؛ بنابراین حرکت حوزه‌های علمیه، بی‌طرف نمودن حوزه‌های علمیه در قبال حوادث جهانی، در قبال مسائل چالشی ملی و بین‌المللی یک ضرورتی است که نمی‌شود از آن غافل شد (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
- تربیت نیروی انسانی موردنیاز دستگاه‌های کشور	جایی در حوزه باشد که طلاب را برای حضور در دستگاه‌های گوناگون اداری کشور - مثل سازمان‌های عقیدتی، سیاسی و ادارات مختلفی که احتیاج دارند - سوق دهد (۱۳۷۰/۰۶/۳۱).
- حوزه علمیه مادر نظام اسلامی است - حوزه باید از انقلاب دفاع کند	حوزه علمیه، بخصوص حوزه علمیه قم مادر این نظام است؛ به وجود آورنده و مولد این انقلاب و این حرکت عظیم است. یک مادر چگونه می‌تواند از زاده خود، از فرزند خود غافل بماند، نسبت به او بی‌تفاوت باشد، در هنگام لازم از او دفاع نکند؟ ممکن نیست (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).
- مسئولیت دین‌داری	مسئول دین‌داری مردم، روحانیت است (۱۳۸۶/۰۹/۰۸).

	مردم با حوزه است
<p>حوزه می‌تواند هم‌ه‌نیازهای یک نظام اسلامی را، جامعه اسلامی را برآورده کند... اگر چنانچه نهادسازها - یعنی مثلاً فرض کنید بانک مرکزی یک نهاد است، یا دستگاه دانشگاه یک نهاد است - برای مدیریت اسلامی خودش سؤالی پیدا کند، به چه کسی باید مراجعه کند؟ به حوزه باید مراجعه کند (۱۳۹۷/۱۲/۱۳).</p>	<p>- ضرورت پاسخگویی حوزه به تمامی نیازهای نظام - لزوم پاسخگویی در عرصه مدیریت اسلامی</p>
<p>معنای وحدت حوزه و دانشگاه... وحدت در اهداف کلی؛ وحدت در کامل ساختن این ملت و این کشور و حرکت با یکدیگر و عبور در دو خط موازی، بدون اصطکاک باهم؛ یعنی هر دو، کار خودشان را بکنند؛ اما برای یک هدف و آن هدف، ساختن و کامل کردن ملت و کشور ایران است. این‌طور باید حرکت کرد (۱۳۷۲/۰۹/۲۴).</p>	<p>- ضرورت وحدت حوزه و دانشگاه</p>
<p>در حوزه‌ها، اساس، فقه است... فقه و فقاقت باید در حوزه‌ها پیشرفت بکند. این پیشرفت، هم از لحاظ عمق است و هم از لحاظ سعه و فراگیری مسائل زندگی. فقه باید عمیق بشود؛ عمیق‌تر از آنچه که هست (۱۳۷۰/۰۶/۳۱).</p>	<p>- فقه باید پیشرفت کند - فقه باید عمیق‌تر شود</p>
<p>حوزه‌های علمیه و علمای دین پشتوانه‌هایی هستند که موظف‌اند نظریات اسلامی را در این زمینه از متون الهی بیرون بکشند، مشخص کنند، آن‌ها را در اختیار بگذارند، برای برنامه‌ریزی، برای زمینه‌سازی‌های گوناگون (۱۳۸۹/۰۷/۲۹).</p>	<p>- استخراج نظریات اسلامی در زمینه‌های مختلف</p>
<p>فکر وحدت دین و سیاست را، هم در تفقه و هم در عمل دنبال بکنید (۱۳۷۰/۰۶/۳۱).</p>	<p>- معتقد به وحدت دین و سیاست</p>

جدول شماره ۲: شبکه مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه‌ای مدیریت جهادی مبتنی بر بیانات رهبر انقلاب اسلامی

مضامین پایه در بیانات رهبر انقلاب اسلامی	مضامین سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
<p>فهم نقش اثرگذار تاریخی حوزه در پیروزی انقلاب شناخت جایگاه خطیر حوزه نسبت به نظام حوزه علمیه به‌مثابه مادر نظام اسلامی حوزه نمی‌تواند سکولار باشد معتقد به وحدت دین و سیاست فهم صحیح از استقلال حوزه</p>	<p>فهم نسبت حوزه با انقلاب</p>	<p>علمی - بینشی</p>

تقویت دانش محوری	مسلط به علم و دانش و عمق بخشیدن به آن تعمیق فقه در حوزه
اخلاق‌مداری	تشریح به‌روز مفاهیم اخلاقی و معنوی توجه به تهذیب نفس، اخلاق و معنویت
ارتقای معرفت دینی جامعه	تبیین مفاهیم عالی اسلامی در زمینه‌های مختلف تقویت و عمق‌بخشی دین‌داری مبارزه با خرافات پاسخگویی به شبهات
ارتقا و بهینه‌سازی تولید فکر	معتقد به تحول و حرکت در جهت تحقق آن پرهیز از تحجر و انفعال در نظریه‌پردازی زمینه‌سازی گفتگوی آزاد و گسترش آزادی بیان توجه به نقد و توسعه نقادی
شناخت صحیح جامعه	ضرورت آگاهی سیاسی زمان‌شناسی نیازشناسی آشنایی با جریان‌های فکری عالم شناخت وضعیت نظام و نقایص و پیشرفت‌ها
ضرورت دشمن‌شناسی	دشمن‌شناسی بی‌طرفی روحانیت موجب توقف دشمنی دشمن نمی‌شود شناخت روش‌های دشمن داشتن تحلیل سیاسی و بصیرت
تولید علوم انسانی اسلامی	تبیین معرفت‌شناسی اسلام تولید تفکر اقتصادی تولید تفکر سیاسی اسلام ارائه نظام تعلیم و تربیت ارائه الگوی زندگی اسلام لزوم پاسخگویی در عرصه مدیریت اسلامی تعیین سیاست‌های کلان اقتصادی
بسط و پیشرفت فقه حکومتی	پاسخگو کردن فقه در پدیده‌های روز تفکر درباره چگونگی تحقق دولت، جامعه و تمدن اسلامی راه‌اندازی کرسی‌های درس خارج فقه حکومتی
نظریه‌پردازی در مسائل انضمامی جامعه	کمک به تدوین الگوی توسعه ایرانی اسلامی تشریح آئین حکمرانی اسلامی تدوین مبانی و چگونگی تحقق عدالت و مبارزه با فساد

جهاد تبیین با ابزارهای به‌روز آشنا با روش مواجهه (سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) در فضای مجازی با دشمن	مسلط به مهارت‌های نوین	رفتاری- عملکردی
تعامل فکری با دستگاه‌های فکری و عملی کشور ایجاد هسته بین‌المللی علمی اسلامی	گسترش همکاری‌های علمی	
ضرورت تداوم روحیه انقلابی توسعه حرکت انقلابی بسط منش انقلابی در حوزه	تحکیم و توسعه انقلابی‌گری در حوزه	
حفظ روحی‌ه طلبگی سلوک مردمی حفظ آبروی انقلاب با مواظبت در گفتار و کردار	رعایت زی طلبگی و هنجارها	
در اولویت قرار دادن تبلیغ رشد دادن شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه امر به تقوا با زبان و عمل ترویج قرآن در جامعه ترویج فرهنگ صحیح اسلامی حفظ روحیه جهاد و شهادت لزوم اقامه نماز در جامعه اسلامی آباد کردن مساجد رفعت مقام نماز جمعه در جامعه	ایمان افزایشی در جامعه	
حضور در همه صحنه‌های موردنیاز انقلاب عدم دخالت در اختلافات سیاسی خطی و حزبی حراست و دفاع از انقلاب حمایت و نصیحت نسبت به نظام	کنشگری اصولی در حوزه سیاست	
تبیین‌کننده مبانی انقلاب مطالبه‌کننده مطالبات انقلاب هدایت‌گری سیاسی و بصیرت‌افزایی در جامعه	تقویت رویکرد هدایت سیاسی	
اقدام در مقابل تهاجم فرهنگی اتخاذ موضع تهاجمی در مقابل غرب	نقش‌آفرینی در مقابل فرهنگ غربی	
امیدوار کردن مردم علاج حالت یأس و سرخوردگی در مردم قرار دادن آینده و افق روشن در مقابل آحاد جامعه	امیدآفرینی	
علاج پروپاگاندای دشمن با جهاد تبیین مجاهد و مبارز با دشمنان دین و استقلال و مستبدین و مستعمرین	جهاد با اعداء الله	
دفاع از حیثیت جهانی اسلام	تقویت بعد فعالیت‌های	

بی‌طرف نماندن در قبال حوادث جهانی	جهانی	
وحدت محوری توجه به تقریب مذاهب پرهیز از تفرقه‌افکنی	اتخاذ رویکرد وحدت مداری	
افزایش اعتماد مردم به حرکت اسلامی نظام حفظ علقه و ربط میان مردم و مسئولان	حلقه میانی بودن میان مردم و مسئولان	
مدیریت تحولات اجتماعی حضور میدانی در عرصه خدمات اجتماعی توجه به خدمت جهادی	توسعه نقش‌آفرینی اجتماعی	
تربیت رهبر تربیت سیاست‌مدار تدارک و پشتیبانی معنوی نیروی انسانی تربیت مبلغ تربیت مدرس تربیت محقق هدایت‌گری دانشجویان	تربیت و انسان‌سازی برای اداره نظام اسلامی	
ارتباط فعال با جامعه ملی درون کشور توسعه ارتباط با جامعه فراملی	توسعه ارتباطات	
اسلامی‌سازی دانشگاه‌ها تأثیرگذار و حرکت‌کننده در مسیر وحدت حوزه و دانشگاه	کنشگری فعال در مواجهه با دانشگاه	
ایفای نقش در قوه قضائیه برای امور حقوقی قضایی کشف قوانین موردنیاز جامعه	نقش‌آفرینی حقوقی	
انجام مسئولیت در قبال جوانان جلوگیری از انحراف ذهن جوانان	توجه به جوانان	

با توجه به نتایج به دست آمده، نقش حوزه علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی دارای دو بعد علمی - بینشی، رفتاری - عملکردی است. در این رابطه، شبکه مضامین مستخرج از بیانات رهبر انقلاب اسلامی در قالب شکل شماره ۱ ترسیم شده است.

۶-۱- تشریح نقش‌های علمی - بینشی حوزه علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی

با بررسی بیانات رهبر انقلاب اسلامی و استخراج مضامین پایه از آن و تبدیل آن‌ها به مضامین سازمان‌دهنده و بعد مضمون فراگیر، این نتیجه به دست می‌آید که وظایف و نقش‌های حوزه علمیه در نسبت با انقلاب اسلامی متعدد و دارای جامعیت است؛ حوزه علمیه باید ستون فقرات خویش را که علم و دانش است تقویت نماید و به دانش فقه و علوم اسلامی مسلط شود (ر.ک. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۱/۰۷/۱۹ و ۱۳۶۸/۰۳/۲۲). حوزه علمیه برای پشتیبانی علمی از انقلاب اسلامی باید به غنای علمی و معرفتی خود افزوده و تحول دانشی را رقم زند (ر.ک. موسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، ۱۳۹۰: ۴۸ - ۵۹) و با نظریه‌پردازی در قالب کرسی‌های آزاداندیشی (ر.ک. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۱/۱۱/۱۶) و به راه انداختن دروس فقه حکومتی به مسائل موردنیاز حاکمیت توجه داشته باشد. در همین بستر، روشن است که رویکرد انقلابی و فهم ظرف زمانی انقلاب اسلامی و نیازهای مستحده او تا چه اندازه اهمیت دارد. بار علمی انقلاب اسلامی را در حوزه‌های علمیه تنها علما و روحانیونی می‌توانند بر دوش کشند که دین و سیاست را از یکدیگر جدا نپنداشته و نه تنها حوزه را سکولار ندانند و نخواهند؛ که حوزه علمیه را به مثابه مادر نظام اسلامی بدانند و در رفع نیازهای آن تلاش کنند (همان، ۱۳۹۱/۰۷/۱۹ و ۱۳۸۹/۰۷/۲۹).

ویژگی مهم انقلاب ایران، ماهیت اسلامی آن است. در واقع انقلاب اسلامی با هویت دینی آن، از دیگر انقلاب‌ها و قیام‌های جهان متمایز می‌شود. سایر ویژگی‌های انقلاب نیز به طور مستقیم یا غیرمستقیم از درون مایه اسلامی آن تأثیر پذیرفته است. خصوصیات و آرمان‌هایی چون معنویت‌گرایی، احیای تفکر اسلامی، استکبارستیزی، مردم‌سالاری، وحدت‌طلبی و... ریشه در آموزه‌های اسلامی دارد؛ از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، حوزه حامی انقلاب اسلامی دارای شاخصه اخلاق‌مداری است و علاوه بر اینکه به تهذیب نفس، اخلاق و معنویت توجه دارد، همواره در عرصه اخلاقی سازی جامعه و تشریح به روز مفاهیم اخلاقی و معنوی کوشا است و در ارتقای معرفت دینی جامعه از طریق تبیین مفاهیم عالی اسلامی در زمینه‌های مختلف، تقویت و عمق‌بخشی دین‌داری، مبارزه با خرافات و

پاسخگویی به شبهات، تلاش می‌کند (همان، ۱۳۸۹/۰۷/۲۹ و ۱۳۸۶/۰۹/۰۸ و ۱۳۸۵/۰۸/۱۷ و ۱۳۶۸/۰۳/۲۲).

حوزه علمیه برای اینکه بتواند نقش‌آفرینی خود را برای هدف تعالی و پیشرفت انقلاب به ثمر برساند باید نسبت به جامعه خویش آگاه و زمان‌شناس بوده و با جریان‌های فکری عالم آشنا باشد. در دنیای امروز که ایسم‌ها و مکاتب مختلف فکری در حال جولان هستند، یک اسلام‌شناس با نظر به پیامدهای یک اندیشه و اقتضانات آن در جامعه، نظریه‌پردازی می‌کند و به نقشه دشمن آگاه است. هشدارهای رهبر انقلاب اسلامی در مورد مراقبت از رواج یا رسوخ اندیشه‌های غربی همچون مکاتب لیبرالی و فمینیستی و... نشان‌دهنده اهمیت مرز گذاری و پرهیز از انفعال و خطر التقاط است (همان، ۱۳۹۶/۰۳/۱۴ و ۱۳۸۵/۰۱/۲۵).

دشمن‌شناسی از مهم‌ترین سرفصل‌های مورد تأکید رهبر انقلاب اسلامی است که پارها و در مقاطع گوناگون مورد تأکید قرار داده‌اند، از این رو، علاوه بر شناخت دقیق دشمن، باید روش‌های دشمن را شناخته و نیرنگ و کید دشمنان اسلام را فهم کرده و بدانند که انگاره‌های «بی‌طرفی روحانیت موجب توقف دشمنی دشمن می‌شود!» یا «ورود روحانیت به عرصه سیاست، قداست اسلام را زایل می‌کند!» بخشی از جورچین توطئه، برنامه جدایی دین از سیاست استعمارگران است که این نیرنگ تنها با داشتن تحلیل سیاسی و بصیرت خنثی خواهد شد (ر.ک. پور فاضلی، ۱۳۹۹: ۲۴-۳۷).

نظم سیاسی بدون داشتن پشتوانه نظری دوام ندارد (رجایی، ۱۳۷۳: ۷۲) و هر انقلابی به دلیل آنکه در پی تخریب نظام سیاسی مستقر و ایجاد یک نظام سیاسی دیگر است، ناچار برای نظام مطلوب آینده خود باید یک پشتوانه فکری و نظری داشته باشد، وگرنه مهندسی اجتماعی بعد از انقلاب، موفق نخواهد بود و نظام از هم خواهد پاشید؛ به عبارت دیگر، هیچ انقلابی صورت نمی‌گیرد، مگر اینکه مقدمات تغییر فکر فراهم شده باشد. حوزه علمیه باید در کنار نظام علمی مدرن، یک نظام یکپارچه درونی مبتنی بر بنیادهای معرفتی اسلام ارائه دهد و در همه عرصه‌ها و شاخه‌های مختلف علوم انسانی مولد باشد، حوزه علمیه رسالت دارد که معرفت‌شناسی اسلام را تبیین کرده و نسبت به تولید تفکر اقتصادی و تعیین

سیاست‌های کلان اقتصادی، تفکر سیاسی اسلام، ارائه نظام تعلیم و تربیت و پاسخگویی در عرصه مدیریت اسلامی همت گمارد (ر.ک. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۹/۰۷/۲۹). دانش فقه که دانشی عمیق در حوزه علمیه است در نسبت با انقلاب اسلامی باید نرم‌افزار حاکمیتی جامعه و دولت اسلامی باشد. از این رو «فقه حکومتی» که مورد تأکید آیت‌الله خامنه‌ای است بایستی بسط یافته و کرسی‌های درس خارج فقه حکومتی در مقطع سطوح عالی حوزه بیشتر مورد توجه قرار گیرد تا مسائل مستحدثه جامعه در ساحت‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی تجزیه و تحلیل شده و نتایج آن به ساختارهای حاکمیتی و همچنین مردم به‌عنوان مقلدان منعکس شود (استادیان‌خانی، ۱۳۹۴: ۸۹).

پژوهشگران حوزوی نسبت به مسائل انضمامی و کاربردی و مورد نیاز جامعه بی تفاوت نبوده و در جهت کمک به تدوین الگوی توسعه ایرانی اسلامی، تشریح آئین حکمرانی اسلامی، تدوین مبانی و چگونگی تحقق عدالت و مبارزه با فساد، لازم است فعالیت کنند (ر.ک. آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۶۸).

حوزه علمیه برای ایفای رسالت خویش در نسبت با انقلاب اسلامی باید مسلط به مهارت‌های نوین بوده و همکاری‌های علمی خویش را توسعه داده و در قالب همکاری‌های علمی با مجامع علمی و دانشگاهی به بسط تعاملات آموزشی و پژوهشی بپردازد (همان، ۱۳۸۹/۰۸/۰۲).

۶-۲- تشریح نقش‌های رفتاری عملکردی حوزه علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی
پس از مطالعه بیانات آیت‌الله خامنه‌ای و کدگذاری مضامین، مشخص شد که کنش‌های حوزه علمیه در جهت تعالی و پیشرفت انقلاب اسلامی متعدد بوده و تعالی انقلاب اسلامی نیازمند اقدام و عمل حوزه علمیه در جهات گوناگون است.

حفظ و استمرار و تعالی انقلاب اسلامی، علاوه بر حوزه نظریه پردازی نیازمند کنش به موقع و فعالیت اثرگذار است و این می‌تواند تا حوزه‌های علمیه و مراجع و علمای حوزه علمیه قم علاوه بر حوزه نظری، به رفتار و کنش و کارکرد و عملکرد خویش نیز توجه داشته و در بزنگاه‌ها نقش‌آفرینی کرده و با بصیرت و روشننگری، مردم را با معیارهای ارزش‌های

انقلاب اسلامی و خط صحیح سیاسی آشنا سازند، به خصوص اینکه انقلاب اسلامی همواره در معرض کینه‌ورزی بدخواهان و ترفندهای سیاسی و رسانه‌ای دشمن و استکبار جهانی بوده است.

شبکه روحانیت که اهداف انقلابی را پیگیری و نسبت به روشنگری و تبیین مبانی نهضت دینی اقدام کرد و نقش ویژه‌ای در پیروزی انقلاب ایفاء کرد، در ادامه مسیر انقلاب نیز باید نقش آفرینی کند؛ از این رو ضرورت دارد که روحیه و منش انقلابی در حوزه استمرار داشته و حرکت انقلابی در آن توسعه پیدا کند.

حراست و دفاع از انقلاب، حضور در همه صحنه‌های مورد نیاز انقلاب، عدم دخالت در اختلافات سیاسی خطی و حزبی و حمایت و نصیحت نسبت به نظام از عرصه‌های کنشگری عالمانه و اصولی است که حوزه علمیه می‌تواند سیاست‌ورزی طراز دینی را به نمایش بگذارد (همان، ۱۳۷۱/۰۸/۲۴ و ۱۳۷۰/۱۲/۰۱).

از آنجاکه انقلاب اسلامی ایران تلاش کرده است تا آفاق خود را با آفاق تمدنی اسلام هم‌خوان و هم‌راستا کند، از این رو تعالی انقلاب اسلامی لاجرم به تعالی اسلام و دیانت گره خورده است، از این رو حوزه علمیه به‌عنوان مادر انقلاب اسلامی، وظیفه دارد در راستای تعمیق و ترویج ارزش‌های اسلامی کوشا باشد؛ حوزه علمیه باید با اولویت قرار دادن تبلیغ، شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه را رشد دهد و با امر به تقوا با زبان و عمل، ترویج قرآن در جامعه، ترویج فرهنگ صحیح اسلامی، حفظ روحیه جهاد و شهادت، اقامه نماز در جامعه اسلامی، آباد کردن مساجد و رفعت مقام نماز جمعه در جامعه، به تعمیق معنویت و اخلاق کمک کند و برای تمدن نوین اسلامی، بسط‌سازی کند (ر.ک. استادیان خانی، ۱۳۹۹: ۱۰۸).

حوزه علمیه باید مطابق بینش دشمن‌شناسی خویش، در مقابل تهاجم فرهنگی اقدام کرده و نسبت به غرب، موضع تهاجمی داشته باشد و پروپاگانداي دشمن را با جهاد تبیین، علاج کرده و با دشمنان دین و استقلال و مستبدین و مستعمرین مبارزه کند و از حیثیت جهانی اسلام دفاع کرده و نسبت به حوادث جهانی بی‌طرف نباشد، بلکه با فعال کردن حوزه

تعاملات بین‌المللی، ظرفیت‌های جهان اسلام را برای مقابله با استکبار و صهیونیسم جهانی بسیج کرده و با ایجاد وحدت، علما و نخبگان و روشنفکران جهان اسلام را برای اهداف عالی اسلام، متحد سازند (ر. ک. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۹/۱۰/۱۴۰۱ و ۲۹/۷/۱۳۸۹). حوزه علمیه در راستای پیشرفت انقلاب اسلامی، لازم است که نقش واسط میان مردم و حاکمیت داشته باشد و با افزایش اعتماد مردم به حرکت اسلامی نظام، حفظ علقه و ربط میان مردم و مسئولان به ارتقاء سرمایه اجتماعی انقلاب کمک کند. مدیریت تحولات اجتماعی، حضور میدانی در عرصه خدمات اجتماعی و توجه به خدمت جهادی از مؤلفه‌های اثرگذار در حوزه کنشگری حوزه و روحانیت است که می‌تواند به حل معضلات اجتماعی کمک کرده و حل آن‌ها را تسریع نماید (همان، ۷/۴/۱۴۰۰ و ۲۵/۲/۱۳۹۵).

یکی از وظایف حوزه‌های علمیه در نسبت با انقلاب اسلامی تربیت و تکثیر نیروی انسانی مؤمن و معتقد به انقلاب اسلامی و صالح و کارآمد است به این معنا که انقلاب بر دوش افرادی است که این انسان‌ها به‌مرور از گردونه مدیریت خارج می‌شوند که نیاز است تا نسل نوجوان و جوان تربیت شده تا جایگزین مدیران فعلی شوند. تکثیر نیروی انقلابی کمک می‌کند تا گسست نسلی پیش نیامده و ارزش‌ها و فضایل به نسل بعدی منتقل شود. حوزه علمیه برای تعالی انقلاب لازم است تا به تعالی و تربیت افراد همت گمارده و ضمن آشنایی با فلسفه تربیت و مبانی و روش‌های آن، به آموزش و رشد ظرفیت‌های نیروی انسانی اقدام کند و برای پست‌های مختلف نظام اسلامی، کادر سازی کند؛ تربیت رهبر، سیاست‌مدار، مبلغ، مدرس، محقق و هدایت‌گری دانشجویان و جوانان و همچنین تقویت مستمر نیروهای انقلاب همچون نیروهای نظامی و انتظامی از حیث معرفت و بصیرت افزایی، نقشی است که متعین در حوزه‌های علمیه و روحانیت انقلابی است (همان، ۳۰/۶/۱۳۷۴ و ۱۶/۱۱/۱۳۷۰ و ۳۱/۹/۱۳۷۰).

اسلامی سازی دانشگاه‌ها و تأثیرگذاری در مسیر وحدت حوزه و دانشگاه از دیگر کنش‌هایی است که حوزه در نسبت با انقلاب اسلامی باید انجام دهد تا رشد و پیشرفت جامعه در ابعاد گوناگون محقق گردد (همان، ۲۷/۹/۱۳۷۳).

نتیجه‌گیری

طبق پژوهش انجام‌شده مبتنی بر روش تحلیل مضمون در بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، حوزه علمیه برای ایفای نقش در پیشرفت انقلاب اسلامی باید کنشگری فعالانه و حداکثری داشته باشد که شامل طیف وسیعی از وظایف است. این کنشگری و ایفای نقش از سوی حوزه علمیه در ساحت علمی - بینشی شامل معتقد به وحدت دین و سیاست، فهم نقش اثرگذار تاریخی حوزه در پیروزی انقلاب اسلامی، معتقد به تحول و حرکت در جهت تحقق آن، آشنایی با جریان‌های فکری عالم، دشمن‌شناسی، زمان‌شناسی، داشتن تحلیل سیاسی و بصیرت، فهم صحیح از استقلال حوزه، پاسخگو کردن فقه در پدیده‌های روز، تولید علوم انسانی اسلامی، ایجاد هسته بین‌المللی علمی اسلامی، اسلامی‌سازی دانشگاه‌ها، پاسخگویی به شبهات و... و در ساحت رفتاری - عملکردی، شامل حمایت و نصیحت نسبت به نظام، توجه به وحدت و تقریب مذاهب و پرهیز از تفرقه، عدم دخالت در اختلافات سیاسی خطی و حزبی، افزایش اعتماد مردم به حرکت اسلامی نظام، حضور در همه صحنه‌های موردنیاز انقلاب، تربیت و انسان‌سازی برای اداره نظام اسلامی، رشد دادن شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه، حفظ آبروی انقلاب با مواظبت در گفتار و کردار، مبارزه با خرافات، مدیریت تحولات اجتماعی، مجاهد و مبارز با دشمنان دین و استقلال و مستبدین و مستعمرین، تأثیرگذار و حرکت‌کننده در مسیر وحدت حوزه و دانشگاه، ایفای نقش در قوه قضائیه برای امور حقوقی قضایی، انجام مسئولیت در قبال جوانان است.

پیشنهادها

با توجه به اهمیت موضوع، مبانی نظری پژوهش و در جهت فراگیر شدن و تحقق هرچه بیشتر نقش آفرینی حوزه علمیه در پیشرفت و تعالی انقلاب اسلامی، پیشنهادهای علمی، عملیاتی - اجرایی زیر مطرح می‌شود:

پیشنهادهای علمی

– تصویب واحد درسی و تدریس سرفصل «حوزه انقلابی»: چگونگی نقش آفرینی حوزه در پیشرفت انقلاب اسلامی در مدارس حوزه‌های علمیه و مدارس سفیران هدایت (دوره

آموزش کوتاه مدت حوزه علمیه) که در این راستا، نقش‌های احصاء شده در این تحقیق می‌تواند چارچوب سرفصل‌های این برنامه درسی قرار گیرد.

_ مبنا قرارگرفتن دو بعد علمی-بینشی و رفتاری-عملکردی نقش‌آفرینی حوزه علمیه (مطابق شکل شماره یک پژوهش) برای تدوین سرفصل‌های آموزشی و مهارتی برای سطوح یک، دو، سه حوزه علمیه.

- بهره‌گیری از مطالعات پژوهشی در هر گزاره با عطف به میزان تحقق با استفاده از مطالعات میدانی و آماری و مطالعات آسیب‌شناسی در راستای شناخت مشکلات و ارائه راهکارهای عملیاتی جهت تسریع و بهبود.

_ بررسی چگونگی نقش‌آفرینی نهادهای اثرگذار و مراکز مهمی همچون بسیج، آموزش و پرورش، سپاه پاسداران، رسانه‌ها و... که به صورت ویژه در گفتمان آیت‌الله خامنه‌ای مطرح شده است، بر اساس الگو و فرایندی که در این پژوهش طی شده است.

پیشنهاد‌های عملی

_ استفاده از نتایج پژوهش شامل ابعاد نقش‌آفرینی علمی و رفتاری در ایجاد نظام رتبه‌بندی مدارس و مراکز حوزوی به تفکیک و همچنین آمار تجمیعی مدارس یک استان در قیاس با سایر استان‌ها.

_ راه‌اندازی آموزش‌های مهارتی و اجرای کارگاه‌های عملی مهارتی برای مدیران و معاونین آموزش، پژوهش و تهذیب مدارس در راستای نهادینه‌سازی نقش‌ها و توسعه و تسریع تحقق نقش‌ها.

_ سوق دادن رسانه‌های حوزوی و انقلابی و همچنین مبلغان و صاحبان تربیون به ادبیات‌سازی، گفتمان‌سازی، تبیین و ترویج و تبلیغ شبکه مفاهیم حوزه انقلابی مبتنی بر بیانات رهبر انقلاب.

کتابنامه

قرآن کریم.

استادیان‌خانی، علیرضا (۱۴۰۲). نقش حوزه علمیه قم در حفظ و تعالی انقلاب اسلامی. قم، دانشگاه معارف اسلامی.

استادیان‌خانی، علیرضا (۱۳۹۴). بررسی جامعه‌شناختی تطورات فقه حکومتی شیعه از مشروطه تا انقلاب اسلامی. قم، دانشگاه باقرالعلوم.

استادیان‌خانی، علیرضا و مولوی وردنجانی، عیسی (۱۳۹۹). بررسی نقش حوزه علمیه در ساخت بعد معرفتی تمدن اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای. علم و تمدن در اسلام، ۲(۶)، ۹۱ تا ۱۰۹.

بادامچیان، اسدالله (۱۳۷۴). شناخت انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن. تهران، دانشگاه آزاد اسلامی. پورفاضلی، سید امیر (۱۳۹۹). دشمن‌شناسی. تهران، انقلاب اسلامی.

جمعی از پژوهشگران مؤسسه فرهنگی ولاء منتظر (۱۳۹۱). وظایف متقابل حوزه و نظام اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری. تهران، انقلاب اسلامی.

جمعی از نویسندگان، زیر نظر: حاج سید جوادی، خرمشاهی، اشکوری و کامران‌خانی (۱۳۸۹). دایره‌المعارف تشیع. تهران، حجتی.

جمعی از نویسندگان نشر آثار دفتر رهبر انقلاب اسلامی (۱۳۷۵). حوزه و روحانیت در آیینه رهنمودهای مقام معظم رهبری. تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.

حسینیان، روح‌الله (۱۳۹۰). سه سال ستیز مرجعیت شیعه در ایران. تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

حشمت‌زاده، محمدباقر (۱۳۷۱). چارچوبی برای تحلیل و شناخت انقلاب اسلامی در ایران. تهران، دانش و اندیشه معاصر.

حقیقت، صادق (۱۳۸۳). طبقه‌بندی دانش سیاسی در جهان اسلام با تأکید بر دوره میانه. علوم سیاسی، ۲۸، ۱۰۱-۱۲۲.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۹). نرم‌افزار حوزه و روحانیت رهنمودهای مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (عجله‌الله‌فی‌قوله). قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. تهران، صهبا.

خراسانی، علی (۱۳۹۷). منشور حوزه و روحانیت از منظر رهبر معظم انقلاب. تهران، انقلاب اسلامی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۶). فرهنگ دهخدا. تهران، دانشگاه تهران.
ذوعلم، علی (۱۳۸۴). روحانیت و قدرت سیاسی در تجربه جمهوری اسلامی. انقلاب اسلامی، ۳، ۶۳-۹۱.

رجایی، فرهنگ (۱۳۷۳). معرکه جهان‌بینی‌ها. تهران، احیاء کتاب.
رجبی دوانی، علی (۱۳۹۴). نهضت روحانیون ایران. تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
روشه، گی (۱۳۷۰). کنش اجتماعی. (هما زنجانی‌زاده، مترجم). مشهد، دانشگاه فردوسی.
سجادی، سید جعفر (۱۳۷۵). فرهنگ علوم فلسفی و کلامی. تهران، امیرکبیر.
صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶). الامالی. (محمدباقر کمره‌ای، مترجم). تهران، کتابچی.
صلح میرزایی، سعید (۱۳۹۰). حوزه و روحانیت برگرفته از بیانات آیت‌الله سید علی خامنه‌ای. تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

کرم‌اللهی، نعمت‌الله (۱۳۹۳). حوزه علمیه، نظام اسلامی و حضور روحانیت در عرصه سیاست. معرفت سیاسی، ۱۲، ۸۹-۱۰۵.

کرین برینتون، کلارنس (۱۳۸۲). کالبدشکافی چهار انقلاب. (محسن ثلاثی، مترجم). تهران، زریاب.
کوزر، لوئیس، و روزنبرگ، برنارد (۱۹۱۳). نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناختی. (فرهنگ ارشاد، مترجم). تهران، نی.

مظفری، آیت (۱۳۸۸). مناسبات روحانیت و دولت در ایران معاصر با رویکرد جامعه‌شناسی سیاسی. قم، معارف.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۷). نقدی بر مارکسیسم. تهران، صدرا.
معین، محمد (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی. تهران، امیرکبیر.

موسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم (۱۳۹۰). روشنای علم. تهران، انقلاب اسلامی.
وکیلی، الهه (۱۳۹۴). مقایسه نقش کارکردی روحانیت در نهضت مشروطه و انقلاب اسلامی و ترسیم چشم‌انداز آینده. دانشگاه آزاد اسلامی واحد دماوند.

Attride-Stirling, J. (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research", Qualitative Research, Vol. 1, No. 3, Pp. 405.

Boyatzis, R. E. (1998), Transforming qualitative information: thematic analysis and code development, Sage.

Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.